

Studie ze sociologické teorie

Robert K. Merton

PŘELOŽILA JANA OGROCKÁ

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ
PRAHA 2000

Tato kniha byla vydána za laskavého přispění vlády Spojených států amerických.

This book was published with gracious help and contribution from the government of the United States.

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)**. Praha 2000.
Vydání první.

Z anglických originálů, vydaných v nakladatelství Free Press, A Division of Simon & Schuster, Inc., New York, přeložila Jana Ogrocká.
Doslov a životopis autora napsal a bibliografie sestavil Miloslav Petrušek.

Ediční řada *MOST (Moderní sociologické teorie)*, 1. svazek.
Rediguje Miloslav Petrušek.
Odpovědná redaktorka Alena Miltová.
Návrh obálky a sazba Filip Blažek.
Vytiskl ÚJI, a. s., Elišky Přemyslovny 379, Praha 5-Zbraslav.

Adresy vydavatelů:
Alena Miltová, Rabyňská 740/12, Praha 4-Kamýk.
Jiří Ryba, U Národní galerie 469, Praha 5-Zbraslav.

Adresa nakladatelství:
SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ
Jilská 1, 110 00 Praha 1.

Distribuce pro Slovensko:
Artforum, Radvanská 1, 811 03 Bratislava.

Published by The Free Press,
© 1967, 1968, 1976 by Robert K. Merton,
reprinted by permission.

Translation © Jana Ogrocká 2000
Epilogues © Miloslav Petrušek 2000

ISBN 80-85850-92-3

Obsah

O historii a systematice sociologické teorie	7
Strukturální analýza v sociologii.....	66
Nepředvídané důsledky záměrného sociálního jednání	116
Sociální struktura a anomie	132
Byrokratická struktura a osobnost	178
Sebenaplňující se proroctví	196
Kánon antisociologa	220
Ediční poznámka	228
Poslední klasik moderní sociologie – Robert King Merton (<i>Miloslav Petrušek</i>)	230
Robert King Merton – stručná biografie	264
Hlavní publikace Roberta K. Mertona	267
Vybrané texty o životě a díle Roberta K. Mertona	268
Rejstřík jmenný	269
Rejstřík věcný	278

Nepředvídané důsledky záměrného sociálního jednání

Problému nepředvídaných důsledků záměrného jednání se v té či oné z jeho četných forem dotkl v podstatě každý z těch, kteří významným způsobem přispěli k dlouhé historii sociálního myšlení.¹ Kontinuitu uvažování o tomto problému však zpravidla zastiňovala rozmanitost obsahu² a široká škála označení,³ pod nimiž byl znám. Rozmanitost obsahu – od teologie až po technologii – je ve skutečnosti natolik výrazná, že se nejenom přehlížela zásadní identičnost problému, ale zatím nebyla provedena ani jeho systematictější vědecká analýza. To, že tento problém nebyl důkladně prozkoumán, je snad zčásti důsledkem skutečnosti, že byl historicky spojován s transcen-

Se svolením přetištěno z *American Sociological Review* 1, prosinec 1936, str. 894–904.

¹ K těmto teoretikům – i když jejich jednotlivá přispění rozhodně nelze mít za stejně významná – patří například Machiavelli, Vico, Adam Smith (a někteří další klasičtí ekonomové), Marx, Engels, Wundt, Pareto, Max Weber, Graham Wallas, Cooley, Sorokin, Gini, Chapin, von Schelting.

² Tento problém byl uváděn do souvislosti s tak různorodými náměty, jako jsou: problém zla (teodicea), morální odpovědnost, svobodná vůle, predestinace, deismus, teleologie, fatalismus, logické, alogické a ne-logické chování, sociální predikce, plánování a kontrola, společenské cykly, principy slasti a reality a historické „náhody“.

³ Buď celý tento proces, nebo určité jeho aspekty jsou známy mj. pod těmito označeními: Prozřetelnost (imanentní či transcendentní), moira [úděl, neosobní síla řídící věci, osud atd.], *Paradoxie der Folgen* [paradoxnost důsledků], *Schicksal* [osud], společenské síly, heterogenita cílů, imanentní příčinnost, dialektický pohyb, princip emergence a kreativní syntéza.

dentálními a etickými zřeteli. Hotové řešení spočívající v tom, že se neúmyslné důsledky jednání připíší nevyzpytatelné vůli Boží, Prozřetelnosti nebo Osudu, v mysli věřícího vylučuje jakoukoli potřebu vědecké analýzy. Ať už jsou skutečné důvody jakékoli, faktem zůstává, že i když se tento proces i jeho význam obecně uznává, systematického zpracování se mu prozatím nedostalo.

FORMULACE PROBLÉMU

I když výraz nepředvídané důsledky záměrného sociálního jednání do jisté míry sám sebe vysvětluje, vytyčení problému vyžaduje další upřesnění. Za prvé, větší část této práce se zabývá izolovanými záměrnými činy, ne tedy jejich integrací v koherentní systém jednání (i když i o ní se zmíníme). Toto omezení je dáno nezbytím; zabývat se systémy jednání by znamenalo další nezvládnutelné komplikace. Za druhé, nepředvídané důsledky by se neměly ztotožňovat s důsledky, které jsou nutně nežádoucí (z hlediska jednajícího). I když jsou takové důsledky nezamýšlené, nejsou poté, co se vyskytnou, vždycky pokládány za axiologicky negativní. Stručně řečeno, nechtěné účinky nejsou vždycky nežádoucími účinky. Zamýšlené a předjímané výsledky záměrného jednání jsou oproti tomu vždy z podstaty věci pro jednajícího relativně žádoucí, i když z axiologického hlediska mohou vnějšímu pozorovateli připadat jako negativní. To platí i v onom případě rozhodování mezi alternativami, kdy je zamýšleným důsledkem „menší ze dvou zel“, nebo v takových případech, jako je sebevražda, asketické umrtvování těla nebo sebe-trýzeň, které jsou v daných situacích pokládány za žádoucí vzhledem k jiným možným alternativám.

Přísně řečeno, *důsledky* záměrného jednání zahrnují jen ty prvky výsledné situace, které jsou výlučně výsledkem jednání, tj. které by nenastaly, kdyby k tomuto jednání nedošlo. V konkrétních případech však plynou důsledky ze souhry jednání a objektivní situace – podmínek

jednání.⁴ Nás bude zajímat především vzorec výsledků jednání za jistých podmínek. To nás sice nezabaví problémů s vystopováním kauzální souvislosti (o níž více později), nicméně budou o něco méně naléhavé než u důsledků v přísném slova smyslu. Tyto relativně konkrétní důsledky je možno rozdělit na a) důsledky pro jednajícího (jednající) a b) důsledky pro jiné osoby zprostředkované sociální strukturou, kulturou a civilizací.⁵

Když uvažujeme o *záměrném* jednání, jde nám o „chování“, nikoli o jakoukoli „činnost“, máme tedy na mysli jednání, jehož součástí jsou motivy, a proto i volba mezi alternativami.⁶ Záměry budeme prozatím chápat jako dané, takže všechny teorie, které „redukuje“ záměr na podmíněné reflexy či tropismy a podle kterých se motivy prostě skládají z instinktivních pudů, můžeme pokládat za irelevantní. Opomíjíme zde psychologické úvahy o zdroji či původu motivů, i když jsou nepochybně důležité pro úplnější pochopení mechanismů působících ve vývoji neočekávaných důsledků chování.

Kromě toho nepředpokládáme, že sociální jednání vždy vyžaduje jasný, explicitní záměr. Vědomí záměru může být vzácné, cíl jednání bývá často neurčitý a mlhavý. To platí především v případě habituálního jednání, které sice mohlo být původně vyvoláno vědomým záměrem, ale většinou probíhá bez takového vědomí. O významu habituálního jednání bude řeč později.

⁴ Srov. Frank H. Knight, *Risk, Uncertainty and Profit*, Houghton Mifflin Co., Boston a New York, 1921, str. 201–202. Doktorská disertace profesora Knighta představuje zdaleka nejpronikavější z pojednání o jistých fázích tohoto problému, s nimiž jsem se posud setkal.

⁵ K rozdílu mezi společnostmi, kulturou a civilizací viz Alfred Weber, „Prinzipielles zur Kultursociologie: Gesellschaftsprozess, Civilisationsprozess und Kulturbewegung“, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 47, 1920, str. 1–49; R. K. Merton, „Civilization and Culture“, *Sociology and Social Research* 21, 1936, str. 103–113.

⁶ Knight, op. cit., str. 52.

Především si nesmíme myslet, že záměrné jednání znamená „racionálnost“ lidského jednání (že lidé k dosažení svých cílů vždy užívají prostředků, které jsou z objektivního hlediska nejadekvátnější).⁷ Část své analýzy vlastně věnuje stanovení prvků, které jsou odpovědné za konkrétní odchylky od racionálnosti jednání. Racionálnost a iracionálnost navíc není možno ztotožňovat s úspěchem a neúspěchem jednání. V situaci, kdy je počet *možných* jednání směrem k dosažení daného cíle striktně omezen, jedná člověk racionálně, zvolí-li prostředek, který má podle dostupných faktů největší šanci na dosažení tohoto cíle,⁸ kterého ale ve skutečnosti ani *nemusí* být dosaženo.⁹ A naopak, k cíli může dospět jednání, které je podle poznatků dostupných jednajícímu iracionální (například v případě „tušení“).

Obrátíme-li se nyní k *jednání*, je možno je rozdělit na dva druhy: neorganizované a formálně organizované jednání. První typ se týká jednání lidí pojímaných individuálně a může z něj vyrůst druhý typ jednání, jestliže se stejně smýšlející jedinci spojí, aby dosáhli společného cíle. Nepředjímané důsledky mají oba tyto typy jednání, avšak druhý typ podle všeho skýtá lepší příležitost k sociologické analýze, neboť procesy formální organizace častěji vedou k explicitnímu stanovení záměru a postupu jeho naplňování.

⁷ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, J. C. B. Mohr, Tübingen, 1925, str. 3 a dále. [Viz český překlad *Metodologie, sociologie a politika*, přel. M. Havelka, Oikoyomenh, Praha, 1998, str. 137 a dále. – pozn. překl.]

⁸ Viz J. Bertrand, *Calcul des probabilités*, Paris, 1889, str. 90 a dále; J. M. Keynes, *A Treatise on Probability*, The Macmillan Co., London, 1921, kap. XXVI.

⁹ Ke specifické aplikaci tohoto obecného postřehu viz diskusi o „rozporných oceňováních plnění rolí“ v R. K. Merton, *Sociological Ambivalence and Other Essays*, The Free Press, New York, 1976, str. 28–30. [Jedná se o poznámku autora doplněnou v knižním vydání. – pozn. red.]

Než se pustíme do vlastní analýzy problému, je vhodné upozornit na dvě metodologické nástrahy, které jsou navíc společné všem sociologickým zkoumáním záměrného jednání. První se týká problému zjištění kauzální souvislosti, problému zjištění míry, v níž lze „důsledky“ oprávněně připsat jistému jednání. Do jaké míry je například nedávné zvýšení hospodářské produkce v naší zemi důsledkem vládních opatření? Do jaké míry lze připsat rozšíření organizovaného zločinu na vrub prohibici? Tuto vsudypřítomnou obtíž kauzální souvislosti je třeba řešit případ od případu.

Druhým problémem je zjištění skutečných záměrů daného jednání. Je například těžké rozlišit mezi racionalizací a pravdou v případech, kdy jsou důsledky, jež se zdají být nezamýšlené, ex post facto vyhlášeny za zamýšlené.¹⁰

Racionalizace se mohou vyskytnout v souvislosti s celonárodním společenským plánováním stejně jako v klasickém případě jezdce, který poté, co ho kůň shodil ze sedla, prohlásil, že „prostě sesedl“. V případech organizovaného skupinového jednání sice tato potíž zcela nemizí, ale přece jen je významně zredukována, protože okolnosti organizovaného jednání obvykle vyžadují výslovné (i když ne vždy „pravdivé“) uvedení cíle a metody k jeho dosažení. Kromě toho je docela dobře možné, že se tato obtíž zveli-

¹⁰ To nastoluje otázku „náhody“, již se budeme zabývat v jiné souvislosti. Měli bychom si uvědomit, že cíl jednání a okolnosti, které ve skutečnosti nastanou, mohou splynout v jedno bez toho, že by tyto okolnosti byly důsledkem jednání. Co víc, čím delší je časový interval mezi jednáním a zamýšlenými okolnostmi, tím větší je pravděpodobnost (nejsou-li k dispozici doklady svědčící o opaku), že tyto okolnosti nastaly „náhodou“. A konečně, je-li tento interval ještě dále významně prodloužen, pravděpodobnost, že žádoucí okolnosti nastanou náhodně, se může zvyšovat v podstatě až k bodu jistoty. Tento způsob uvažování je snad možno aplikovat na případ vládního opatření, které má „obnovit prosperitu“. Srov. V. Pareto, *Traité de sociologie générale*, Payot, Paris, 1917, II, par. 1977. [Italský originál *Trattato di sociologia generale*, 1916. – pozn. red.]

čuje, protože v řadě, ne-li vlastně ve většině případů umožňuje pozorovateli dospět k řešení jeho vlastní zkušenost a znalost situace. Nakonec je nejvyšším kritériem následující otázka: Dává vzájemné srovnání zjevného jednání, naší celkové znalosti jednajícího (jednajících), konkrétní situace a dedukovaného či přiznaného záměru „smysl“? Je mezi nimi – jak říká Weber – „verständliche Sinnzusammenhang“? Podrobí-li analytik vědomě tyto prvky takovému ověření, mohou mít závěry o záměru průkaznou hodnotu. Dostupné doklady se však budou různit a podobně se bude různit pravděpodobná chyba v úsudku o záměru.

I když tyto metodologické obtíže dále v této stati nerozebírám, ve věcné analýze jsem se je snažil brát v úvahu.

A konečně se hned na začátku zbavíme častého zdroje nedorozumění, vezmeme-li na vědomí, že faktory podílející se na nepředvídaných důsledcích jsou právě jenom faktory a že žádný z nich sám o sobě nevysvětlí nějaký konkrétní případ.

ZDROJE NEPŘEDVÍDANÝCH DŮSLEDKŮ

Nejzřetelnější omezení náležitého předvídaní důsledků jednání plyne z dosaženého stavu poznání. Míru tohoto omezení nejlépe posoudíme, budeme-li předpokládat nejjednodušší případ, kdy je nedostatek adekvátních znalostí *jedinou* překážkou správného předvídaní.¹¹ Lze

¹¹ Ve většině diskusí o nepředvídaných důsledcích se vysvětlení nepředvídaných důsledků omezuje na tento jeden faktor neznalosti. Takový pohled se ale buď redukuje na pouhou tautologii, nebo zveličuje roli pouze jednoho z mnoha faktorů. V prvním případě se argumentuje takto: „Kdybychom toho jen dost věděli, mohli jsme předvídat důsledky, které jsme, jak tomu tak bývá, nepředvíдали.“ Zjevná nesprávnost této argumentace post mortem spočívá ve slově „dost“, které se implicitně chápe ve významu „dost poznatků, abychom předvíдали“ důsledky našeho jednání. Potom není nijak těžké toto tvrzení podepřít. Takové je

samozřejmě najít velké množství konkrétních důvodů, proč nemůžeme důsledky svého jednání adekvátně předvídat, je ale také možné shrnout nejdůležitější faktory, které nám v tom brání, do několika tříd.

Neznalost

První faktor vyplývá z typu poznání obvykle – snad výlučně – dosahovaného ve vědách o lidském chování. Sociální vědec obvykle nachází stochastické, nikoli funkcionální vztahy.¹² To znamená, že při studiu lidského chování se nachází soubor různých hodnot jedné proměnné spojovaných s každou hodnotou druhé proměnné (nebo ostatních proměnných), anebo vyjádřeno méně formálním jazykem – že soubor důsledků žádného opakovaného jednání není konstantní, ale že existuje škála možných důsledků, z nichž kterýkoli může v daném případě za jednáním následovat. V některých případech jsme dostatečně obeznámeni s mezemi škály možných důsledků, a dokonce máme adekvátní vědomosti k tomu, abychom zjistili statistickou (empirickou) pravděpodobnost různých možných důsledků, ale důsledky v kterémkoli konkrétním případě s jistotou předpovědět nelze. Naše klasifikace jednání a situací nikdy neobsahují zcela homogenní katego-

výchozí stanovisko několika škol teorie vzdělání, stejně jako bylo základní pro Comtovu maximu *savoir pour prévoir, prévoir pour pouvoir* (poznávejme, abychom mohli předvídat, a předvídejme, abychom mohli účinně jednat). Tato intelektualistická pozice získala důvěryhodnost zčásti díky svému implicitnímu optimismu a také díky nepochybnému faktu, že v některých případech je za výskyt některých nepředvídaných důsledků skutečně odpovědná jen pouhá neznalost.

¹² Srov. A. A. Čuprov (Tschuprow), *Grundbegriffe und Grundprobleme der Korrelationstheorie*, B. G. Teubner, Leipzig, 1925, str. 20 a dále, kde autor zavádí termín „stochastický“. Je zjevné, že získáváme jen stochastické představy o lidském jednání, protože jsme nezjistili – nebo pakliže jsme zjistili, potom jsme nekontrolovali – ostatní situační proměnné, které ovlivňují konečný výsledek.

rie a ani ne kategorie, jejichž přibližná míra homogenosti by byla dostatečně vysoká na to, abychom mohli předpovědět konkrétní události.¹³ Narážíme zde na paradox, že zatímco minulé zkušenosti jsou vodítkem našich očekávání za předpokladu, že jisté minulé, současné a budoucí kroky jsou si dostatečně podobné, aby mohly být zahrnuty do téže kategorie, tyto zkušenosti jsou ve skutečnosti různé. Pokud mají tyto rozdíly vliv na výsledek jednání a nejsou přijaty náležitě korekce těchto rozdílů, vlastní důsledky budou jiné, než jsme očekávali. Jak řekl Poincaré, „...malé rozdíly v počátečních podmínkách vytvářejí velmi velké rozdíly ve výsledných jevech... Předpověď se stává nemožnou a nastává náhodný jev.“¹⁴

Odchytky od obvyklých důsledků nějakého jednání však může předjímat jednající, který v dané situaci zjišťuje určité rozdíly oproti předchozím podobným situacím. Pokud ale tyto rozdíly nemohou být samy zahrnuty pod obecná pravidla, nelze předvídat směr a míru těchto odchylek.¹⁵ Je tedy jasné, že částečná znalost, pod jejímž zorným úhlem jednání obyčejně probíhá, umožňuje proměnlivý rozsah neočekávaných výsledků chování.

Přestože nevíme, jaké množství poznatků je nezbytné k tomu, abychom mohli předvídat, obecně lze říci, že důsledky jsou náhodné, když je přesná znalost spousty detailů a faktů (na rozdíl od obecných principů) zapotřebí

¹³ Roztřídění na zcela homogenní kategorie by samozřejmě vedlo k představám funkcionálních souvislostí a umožnilo by úspěšné předvídání. Aspekty sociálního jednání, které mají praktický význam, jsou ale příliš rozmanité a početné, než aby umožňovaly takovou homogenní klasifikaci.

¹⁴ Henri Poincaré, *Calcul des probabilités*, Paris, 1912, str. 2.

¹⁵ Snad nejostřeji si jednající uvědomuje svou neznalost a její implikace v případě toho typu chování, k němuž podle Thomase a Znanieckeho vede touha po „nové zkušenosti“. V tomto případě nepředvídané důsledky ve skutečnosti představují záměr jednání, ale vždy je zde tichý předpoklad, že tyto důsledky budou žádoucí.

i k pouze velmi přibližné předpovědi. Jinými slovy, „nahodilé důsledky“ jsou ty, které byly způsobeny souhrou sil a okolností, jež jsou tak početné a složité, že jejich předvídání je zcela mimo naši moc. Tato oblast důsledků by se snad měla rozlišovat od oblasti „neznalosti“, protože se týká nikoli poznatků, jež jsou aktuálně k dispozici, nýbrž poznatků, jež je myslitelné získat.¹⁶

Význam neznalosti jakožto faktoru se zvyšuje díky skutečnosti, že naléhavé požadavky praktického života nás často nutí jednat s jistou sebedůvěrou, i když je zřejmé, že informace, o které své jednání opíráme, nejsou úplné. Jak dobře vyzoroval Knight, obvykle jednáme nikoli na základě vědeckých poznatků, ale na základě mínění a odhadu. Situace, které žádají (nebo – což je z našeho hlediska totéž – o nichž se jednajících domnívá, že žádají) nějaké bezprostřední jednání, tak budou zpravidla obsahovat neznalost jistých aspektů situace a s větší pravděpodobností budou přinášet neočekávané důsledky.

I když situace nevyžaduje bezprostřední jednání, zůstává zde *ekonomický* problém distribuce našich základních zdrojů, času a energie. Čas a energie jsou vzácné prostředky a ekonomické chování má co dělat s racionální alokací těchto prostředků mezi alternativní potřeby, z nichž pouze jednou z mnoha je předjímání důsledků jednání.¹⁷ Za-

¹⁶ Srov Keynes, op. cit., str. 295. Toto rozlišení odpovídá Keynesovu rozlišení mezi „subjektivní náhodou“ (což je zhruba neznalost) a „objektivní náhodou“ (kde by na předpovězení důsledků určitého jednání nestačila ani dodatečná široká znalost obecných principů). V podstatě stejné rozlišení se objevuje mimo jiné i v dílech Poincarého a Venna.

¹⁷ Srov. Knight, op. cit., str. 348. Tuto argumentaci lze uplatnit také v případech, kdy se určití lidé (např. sociální inženýři a vědci) ve své profesi věnují výhradně takovým snahám, protože pak je souvztažnou otázkou distribuce zdrojů společnosti. Navíc je zde praktický problém sdělitelnosti takto získaného poznání, které může být velmi složité; snaha osvojit si takové vědění vede zpět k témuž problému distribuce zdrojů (a ceny informací).

cházení sociálních inženýrů s těmito zdroji není v praxi o nic hospodárnější než ekonomická rozvaha pradeny. Chybou extrémních antinoetických aktivistů, kteří povyšují ideu praktického jednání nad všechno ostatní, je, že toto omezení zveličují a (v konečném důsledku) požadují, aby se získávání poznatků nevěnovaly prakticky žádné zdroje. V antiintelektualistické pozici je na druhé straně zrnko pravdy v tom, že existují nepopíratelné ekonomické meze, za nimiž je doporučení nejednat, dokud nebude odstraněna nejistota, už nevhodné a neoprávněné, jakož i meze psychologické, protože jak víme z *Hamleta*, takovéto přílišné „promyšlení“ už předem jakékoli jednání znemožňuje.

Omyl

Druhým hlavním faktorem v neočekávaných důsledcích chování, a faktorem snad stejně pronikavým jako neznalost, je omyl. K omylu může ovšem dojít v kterékoli fázi záměrného jednání: můžeme se mýlit v hodnocení stávající situace, v tom, co z ní vyvozujeme pro budoucí objektivní situaci, ve volbě směru jednání a konečně i v tom, jak jednání, pro které jsme se rozhodli, ve skutečnosti realizujeme. Běžnou mylnou představou často bývá unáhlený předpoklad, že jednání, která dříve vedla k žádoucímu výsledku, k němu povedou i nadále. Tento předpoklad je zhusta pevnou součástí mechanismu zvyku a často v něm také nachází pragmatické oprávnění. Jenomže právě proto, že zvyk je způsobem činnosti, která dříve vedla k dosažení jistých cílů, stává se v průběžném opakování zpravidla automatickou, bezmyšlenkovitou záležitostí, takže jednajících si přestává uvědomovat, že postupy, které byly úspěšné *za jistých okolností*, nemusí být úspěšné *vždy a všude*.¹⁸ Stejně jako strnulost sociální or-

¹⁸ Podobné mylné představy na poli myšlení se porůznu označují jako „filosofický klam“ (Dewey), „princip mezi“ (Sorokin, Bridgman) a -

ganizace často maří a blokuje uspokojení nových potřeb, i strnulost v individuálním chování brání uspokojení starých potřeb v měnícím se sociálním prostředí.

Omyl může být také součástí případů, kdy jednající věnuje pozornost pouze jednomu nebo jen některým z příslušných aspektů situace, které ovlivňují výsledek jednání. Takové případy pokrývají celou škálu od prostého opomenutí (nedostatku důkladnosti při obhlídce situace) až k patologické utkvělé představě, kdy člověk zarytě odmítá anebo není schopen vzít v úvahu určité součásti problému. Tímto posledním typem se zevrubně zabývá psychiatrická literatura. V případech, kdy přání je otcem myšlenky, vede emocionální angažovanost k překroucení objektivní situace a pravděpodobného budoucího běhu událostí; jednání vycházející z imaginárních podmínek musí mít neočekávané důsledky.

Kategorická bezprostřednost zájmu

Třetí obecný typ faktoru – „kategorická bezprostřednost zájmu“ – se týká případů, kdy výsostná starost jednajícího o předvídané bezprostřední důsledky vylučuje úvahy o vzdálenějších či jiných důsledcích téhož jednání. Nejmarkantnější prvky v takové bezprostřední naléhavosti zájmu se pohybují od fyziologických potřeb k základním kulturním hodnotám. Vicův nápaditý příklad o „původu rodiny“, který vychází z praxe, kdy muži odnášeli ženy do jeskyní, aby uspokojili svůj pohlavní pud mimo zraky boha, by tak mohl sloužit jako poněkud výstřední ilustrace prvního případu. Jiný druh příkladu poskytuje doktrína klasické ekonomie, podle níž je jedinec,

s poněkud posunutým důrazem – „klam z nemístné konkrétnosti“ (Whitehead). K aplikaci této obecné myšlenky na případ organizací viz R. K. Merton, op. cit. 1976, str. 74-75, a dále „Byrokratická struktura a osobnost“ v tomto svazku. [Poslední větu dodal autor až do knižního vydání. – pozn. red.]

snažící se uplatnit svůj kapitál tam, kde je to proň nejvýnosnější, čímž napomáhá zvyšovat roční důchod společnosti, řečeno slovy Adama Smithe veden „neviditelnou rukou k realizaci cíle, který nebyl součástí jeho záměru“.

Nicméně po pronikavé analýze Maxe Webera se samo sebou rozumí, že jednání motivované zájmem nevyklučuje intenzivní zkoumání podmínek a prostředků úspěšného jednání. Naopak se zdá, že má-li bý zájem uspokojen, vyžaduje objektivní analýzu situace a instrumentality, jež se má za charakteristiku „ekonomického člověka“. Ironií je, že silný zájem má často tendenci takovou analýzu znemožnit, a to právě v důsledku toho, že silné zaujetí uspokojením bezprostředního zájmu je psychickým generátorem emocionální jednostrannosti, která se pak projeví v tom, že potřebnými kalkulacemi se člověk zabývá buď jen nevyváženě, nebo se mu to nedaří vůbec. Domnívat se, že zainteresované jednání nutně znamená racionální úvahu o prvcích situace,¹⁹ je stejně mylné jako upírat racionálně jakýkoli vliv na takové chování. Jednání obsahující prvek bezprostřední naléhavosti zájmu může být navíc racionální z hlediska hodnot, které jsou pro tento zájem základní, nicméně iracionální z hlediska životní organizace jedince. Racionální v tom smyslu, že jde o jednání, u něhož lze očekávat, že povede k dosažení určitého cíle; iracionální v tom smyslu, že může zmařit sledování či dosažení jiných hodnot, které sice nejsou v daném okamžiku prvořadé, které však tvoří integrální součást jedincova hodnotového žebříčku. A tak právě proto, že určité konkrétní jednání neprobíhá v psychickém a sociálním vzduchoprázdnu, se jeho účinky budou větvit do jiných hodnotových a zájmových sfér. Například omezování

¹⁹ Tento předpoklad je obhajitelný pouze v normativním smyslu. Je zřejmé, že k takové kalkulaci v mezích specifikovaných v našem předchozím rozboru by mělo dojít, má-li být pravděpodobnost uspokojení zájmu co nejvyšší. Omyl spočívá v zaměňování normy se skutečností.

porodnosti z „ekonomických důvodů“ působí na věkovou skladbu a velikost příbuzenstva hlubokými důsledky psychologického a sociálního charakteru a ve větších celcích samozřejmě ovlivňuje míru populačního růstu.

Základní hodnoty

Vnějšíkově se faktoru bezprostřední naléhavosti zájmu podobá, ale v důležitém teoretickém smyslu se od něho liší faktor základních hodnot. Jde o případy, kdy se o dalších důsledcích jednání neuvažuje, protože se pocituje nutnost jednat tak, jak přikazují základní hodnoty. Klasickou analýzou tohoto procesu je Weberova studie o protestantské etice a duchu kapitalismu. Weber tento případ správně zobecnil v tvrzení, že aktivní asketismus vede skrze hromadění bohatství a statků, jež je důsledkem spojení intenzivní výrobní aktivity a snížené spotřeby, paradoxně k svému vlastnímu konci.

Podobné procesy mají velký podíl na dynamice společenské a kulturní změny, což s různou měrou přesvědčivosti rozpoznali Hegel, Marx, Wundt a mnozí jiní. Empirické pozorování je nesporné: činnosti orientované k jistým hodnotám uvolňují procesy, které působí tak, že mění samu škálu hodnot, které je přivodily. Takový pohyb může nastat, když systém základních hodnot nařizuje jisté *specifické* jednání a když se jeho vyznavači nestarají o objektivní důsledky tohoto jednání, ale o subjektivní uspokojení z dobře vykonané povinnosti. Nebo když se jednání v souladu s dominantním souborem hodnot zpravidla soustřeďuje jen na tuto konkrétní hodnotovou oblast. Ve složité interakci, která utváří společnost, se ale jednání rozvětňuje. Jeho důsledky nejsou omezeny na onu specifickou oblast, v níž se mají soustředit, a objevují se ve vzájemně souvisejících oblastech, jež byly v době jednání jednoznačně ignorovány. Avšak právě díky faktické vzájemné souvislosti těchto oblastí mají další důsledky v přílehlých oblastech tendenci *působit* na systém základních hodnot. Toto zpravidla nečekané působení tvoří na-

nejvýš důležitou součást procesu sekularizace, transformace nebo zhroucení základních hodnotových systémů. V tom spočívá neodmyslitelný paradox sociálního jednání – „realizace“ hodnot může vést k jejich opuštění. Můžeme parafrázovat Goetha a říci: „Die Kraft, die stets das Gute will, und stets das Böse schafft.“*

Sebemařící předpovědi

Existuje ještě jedna jiná okolnost, vlastní lidskému chování, která brání úspěšným sociálním předpovědím a plánování. Veřejné předpovědi budoucího sociálního vývoje často nejsou potvrzeny, protože taková předpověď se stane novým prvkem v konkrétní situaci, a napomáhá tak ke změně původního směru vývoje. To neplatí o předpovědích v oborech, které se netýkají lidského chování. Zatímco například předpověď o návratu Halleyovy komety nemá na oběžnou dráhu tohoto tělesa žádný vliv, Marxova předpověď postupné koncentrace bohatství a narůstající bídy mas – abychom uvedli konkrétní příklad ze sociální oblasti – se na předpovídaném procesu podepsala. Přinejmenším jedním z důsledků hlásání socialistických myšlenek v devatenáctém století byl nárůst organizovanosti pracovní síly, která se, když byla přivedena k vědomí své nepříznivé vyjednávací pozice v případech individuální smlouvy, zorganizovala, aby mohla využít výhod kolektivního vyjednávání, čímž zpomalila, pokud zcela neeliminována, vývoj, který Marx předpověděl.²⁰

* V Goethově verši říká Mefisto v překladu Otokara Fischera: „Té síly díl jsem já, jež, chtíc vždy páchat zlo, vždy dobro vykoná.“ R. K. Merton smysl převrací: „Síla, která chce stále dobro, vždy páchá zlo.“ – pozn. překl.

²⁰ Corrado Gini, *Prime linee di patologia economica*, A. Giuffrè, Milan, 1935, str. 72–75. John Venn užívá v souvislosti s tímto procesem pitoreskního termínu „sebevražedná prococtví“ a správně pozoruje, že představuje skupinu zřetelů, které různé vědy o lidském chování velmi

Pokud jsou tedy předpovědi sociálních vědců zveřejněny a jednání pokračuje v rámci jasného povědomí o těchto předpovědích, není splněna podmínka, jež se při každém předpovídání mlčky předpokládá, že proběhne za „jinak stejných podmínek“. Podmínky nebudou jinak stejné zkrátka proto, že vědec do situace uvedl novou „jinou věc“ – svou předpověď.²¹ Tato eventualita by snad mohla v řadě případů vysvětlovat, proč se společenský vývoj ubírá naprosto nepředpokládaným směrem, a v tom také spočívá její značná důležitost pro sociální plánování.

Předchozí diskuse představuje pouze nejstručnější pojednání o hlavních prvcích zúčastněných v jednom základním sociálním procesu. Kdybychom měli vyčerpávajícím způsobem prozkoumat implikace této analýzy pro sociální předpovědi, kontrolu a plánování, dostali bychom se příliš daleko, a rozhodně mimo rámec této stati. Nicméně i na této předběžné pozici můžeme prohlásit, že žádný paušální výrok kategoricky potvrzující nebo naopak popírající praktickou realizovatelnost všech sociálních plánů není oprávněný. Než se budeme moci oddávat takovým generalizacím, musíme prozkoumat a roztřídit typy sociálního jednání a organizace ve vztahu k prvkům, o nichž jsme zde hovořili, a potom své generalizace uvést do souvislosti s těmito zásadně odlišnými typy. Pokud tato analýza vytyčila problém – byť jen v jeho nejdůležitějších aspektech – a upozornila na potřebu systematického a objektivního studia prvků podílejících se na vývoji nepředvídaných důsledků záměrného sociálního jednání, jež byly příliš dlouho odkazovány

do hájemství teologie a spekulativní filosofie, potom splnila svůj účel.

opomíjely. Viz jeho *Logic of Chance*, London, 1888, str. 225–226.

²¹ K souvztažnému procesu viz pojednání „Sebenaplňující se proroctví“, poprvé vydané dvanáct let po této stati a zahrnuté do R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, New York, 1968, str. 495–490. [Jedná se o poznámku autora doplněnou v knižním vydání. Zmíněné pojednání je zařazeno v tomto svazku. – pozn. red.]